

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катић	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодраг Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ	
МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ	
ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ	
БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ	
МИРЈАНА ЂЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженост*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженост, заштитица* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Зајочника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирења – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да „сваку мисао превазилази добротом“. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

КОСОВСКИ ЗАВЕТ И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ СРБА

Милош Ковић

Више од шест стотина година Срби певају и приповедају о бици на Косову пољу. Трагање за истином о косовској погибљи и за њеним дубљим смислом почело је готово сутрадан пошто су се војске разишле. Необично трајна и витална, предања о бици на Косову су, мењајући своје облике, посредством култова и молитава, јуначких песама, књижевности и уметности, научних истраживања, политичких парола, столећима надахњивала људе у доношењу судбоносних одлука. Називана су и *Косовским заветом*, *Косовским култом*, *Косовским ојредељењем*, *Косовским митом*, *Косовском лејендом*, *Видовданском идејом*, *Видовданским култом*, *Видовданском етиком*.

У чему је тајна трајности предања о Косову? Какав и колики је њихов утицај на националну свест Срба? Овако постављена питања не захтевају пренагљене одговоре. Обележимо зато правце кретања и поставимо путоказе за будућа истраживања.

СВЕТИ ИЗВОРИ И ЗАВЕТНЕ НАЦИЈЕ

Радови Ентонија Смита (1939–2016), једног од водећих стручњака за теорију нација, националног идентитета и национализма, пружају користан теоријски модел за истраживање ових питања.¹ Смитова дела стварана су у сталном дијалогу с модерничким теоријама, по којима је нација модеран феномен, настао у XVIII или XIX веку, с примордијалистичким

тумачењима, за која су нације старе колико и људска историја, као и с неоперенијалистичком школом, која нације проналази у средњем веку и раном модерном добу.²

Свој теоријски приступ Ентони Смит назвао је *етносимболизмом*. За разлику од модернистички усмерених истраживача, он најважније одговоре није тражио у равни политике, привреде и државе, него религије и културе. Према његовим тумачењима, кључни чиниоци у стварању нација јесу предања, сећања, митови и симболи. Они су најчешће премодерног па и врло древног порекла, због чега се не може говорити о стварању нација *ни из чега*, тек у модерном добу. Ове *свјетле изворе* или *свјетле основе*, *симболичне ресурсе* (*sacred sources*, *sacred foundations*, *symbolic resources*) проналазио је код премодерних *етнија*, али и код модерних *нација*.³

Ентони Смит је, међутим, пишући о премодерним епохама, па и оним древним, користио и појам *нације*. С правом је зато примећено да би се он могао сврстати и међу неоперенијалисте.⁴ Смит је, наиме, прве нације проналазио међу старозаветним Јеврејима и у старом Египту, као и у позноантичкој Јерменији. Није оспоравао закључке неоперенијалиста о постојању националне свести у време Стогодишњег рата између Енглеза и Француза, у XIV и XV веку, или код Чеха у добу хуситских ратова, у XV веку. По његовом мишљењу, праве почетке

¹ Ентони Смит је током скоро пола века дугог академског рада повремено мењао становишта. Овде је реч углавном о његовим закључним, последњим делима: Smith (A. D.), *Ethno-symbolism*; исти, *The Cultural Foundations*; исти, *Chosen Peoples*; исти, *Myths and Memories*.

² Исти, *Nationalism and Modernism*; исти, *The Cultural Foundations*, 1–27; исти, *Ethno-symbolism*, 3–21.

³ Исти, *Ethno-symbolism*, 23–40. О појму *етнија* и *етниципалитета* в. *Ethnicity*, 3–14; Smit (A. D.), *Nacionalni identitet*, 37–114.

⁴ Bakić, *Teorijsko-istraživački pristupi*, 242–244.

Сл. 90. Пеџка патријаршија, припрата, Лоза Немањића, око 1332. године

нација требало би ипак тражити у XVI веку, у епохи реформације.⁵

За тему овог рада важно је поменути да је Ентони Смит прихватао мишљење модернисте Ерика Хобсбаума, према коме је код премодерних Срба и Руса уочљив *йројционализам*, док се у Енглеској у добу Тјудора може пронаћи „нешто блиско савременом патриотизму“.⁶ Хобсбаум, наиме, тврди да су Срби добар пример *йројонације* „зато што је сећање на краљевство које су Турци поразили сачувано у песмама и епској причи, а можда, што је још ближе суштини, у свакодневним литургијама српске цркве, која је канонизовала већину својих владара“.⁷

Управо у крилу религије, по мишљењу Ентонија Смита, настали су премодерни *свејши извори* националног идентитета. Религија је претварала *етније* у *свејше заједнице*.⁸ *Свејши извори* су такође представљали темељ на којем су у модерном добу биле грађене нације и националне идеологије. Религијским пореклом *свејших извора* Смит објашњава њихову отпорност. Што су они дубљи и постојанији, етнија и нација су трајније. Међу њима су најважнији митови о *йореклу* и *изабраносји*, о *злајном добу*, *свејшој земљи* и *жрјиви йредака*.⁹

Мит о пореклу веома је често везан за тренутак теофаније, рођења свеца или хероја, прихватања новог култа или вере, као у случају Тиридата III у Јерменији, Хлодовеха I у Франачкој или светог Владимира у Русији. Овај мит се може и мењати и прилагођавати новим потребама, као, на пример, када је реч о француском дану јуриша на Бастиљу 14. јула 1789.¹⁰

Од посебне је важности, међутим, Смитово схватање о *изабраним народима* (*chosen peoples*), који се могу поделити на *завејне* (*covenantal nations*) и *мисионарске нације* (*missionary nations*). Самосвест премодерних народа али и данашњих нација често је, како Смит примећује, повезана с вером у *изабраносји*. Свест о посебној Божјој милости и заветном

односу заједнице с Богом код хришћанских народа заснивана је на угледању на Стари завет, нарочито на *Пейокњижје*, *Књије макавејске*, књиге пророка и псалме. Тамо где се у историјским изворима налази на учестала позивања на Мојсија, Излазак из Египта, примање Завета на Синају, на долазак у Обећану земљу или на *Књије макавејске* потребно је, од случаја до случаја, пажљиво раздвојити књижевне конвенције епохе од трагова који би могли да воде ка стварном присуству свести о *изабраносји*. При томе, завет подразумева не само Божју милост и бригу о *изабраном народу* него и казну која ће тај народ стићи уколико га прекрши. Циљ је сачувати завет, култове и обичаје и на тај начин постати, како Смит истиче, по *Друјој књизи Мојсијевој*, „царство свештеничко и народ свет“.¹¹

Заветни народи настоје да сачувају завет и Божју милост издвајањем и одбијањем асимилације са иноверцима. То се нарочито види у периодима пораза, губљења државе, независности и одласка у расејање. Пример су Јевреји, код којих је носилац заветности народ, Јермени, за које је црква *Нови Израил*, и Етиопљани, код којих је носилац заветности владарска династија.¹²

Мисионарски народи настоје да шире своје култове и предања. Међу народима који себе виде као „инструмент“ у ширењу Божје воље Смит, поред осталих, помиње Енглеze, Шкоте, Француze, Русе, америчке колонисте, Арапе. То мисионарење наставља и данашњи Запад у име, бар површински гледано, секуларизованих циљева.¹³

У књизи *Културни основи нација* Смит је нације поделио на *хијерархијске* (*hierarchical nations*, које своје узоре налазе у блискоистоичним државама и царском Риму), *завејне* (*covenantal nations*, које се угледају на старозаветне Јевреје) и *рејубликанске* (*republican nations*, чији су узор грчки полиси и републикански Рим). Док би у хијерархијске нације спадале средњовековне монархије у Енглеској, Русији, Француској или Шкотској, републиканске

⁵ Smith (A. D.), *The Cultural Foundations*, 16, 93, 109, 114–130; исти, *Chosen Peoples*, 44–130; исти, *Ethno-symbolism*, 41–59. В. и исти, *The Ethnic Origins*, 21–125.

⁶ Исти, *The Cultural Foundations*, 108.

⁷ Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam*, 86.

⁸ Smith (A. D.), *Chosen Peoples*, 25, 33.

⁹ *Исјо*, VII–X, 9–43; исти, *The Cultural Foundations*, 39–46; исти, *Ethno-symbolism*, 90–99.

¹⁰ Исти, *The Cultural Foundations*, 40–41; исти, *Ethno-symbolism*, 91–92.

¹¹ Исти, *Chosen Peoples*, 44–130; исти, *The Cultural Foundations*, 107–134. Уп. Изл 6; 1Пет 2, 9; Отк 1, 6.

¹² Smith (A. D.), *Chosen Peoples*, 44–94; исти, *The Cultural Foundations*, 76–80.

¹³ Исти, *Chosen Peoples*, 95–130. О савременом западном, мисионарском типу *изабраносји*, на основу радова Ентонија Смита и других истраживача, в. Šljukić, *Mit kao sudbina*, 38–46, 71–90.

Сл. 91. Огртач кнеза Лазара (МСПЦ)

нације настајале су у Француској и Америчкој револуцији. Заветне нације су, поред Јевреја, Јермена и Етиопљана, од времена реформације и Енглези, Холанђани, Швајцарци, амерички колонисти, Руси. За *завейносћ* је важно постојање светих списа на језику етнице или нације, а то је на хришћанском западу Европе, за разлику од православног истока, како Смит примећује, било могуће тек од доба реформације. Учења Калвина и Цвингија већ су садржавала веру у *изабраносћ* и *завейносћ*. Она је појачана искуством прогона и егзодуса у току верских ратова XVI и XVII века и проширена с појединаца

на заједнице верника. Протестантизам је, по Смитовом мишљењу, постао кључан ослонац енглеског и холандског национализма захваљујући Кромвеловој пуританској револуцији и Холандској револуцији. У оба случаја побуњеници су се идентификовали с *Новим Израиљем*, док су у непријатељу видели фараонове, египатске снаге.¹⁴ Идентитет већине нација, међутим, остао је током историје палимпсест хијерархијских, заветних и републиканских слојева. *Завейне нације*, на пример, најчешће прихватају егалитаристичке политичке и друштвене идеале, па се лако могу претварати у *републиканске нације*.¹⁵

Злајно доба, други најважнији *свешти извор* националног идентитета, етнице и нације памте као време највеће славе и јунаштва, религијске обнове, високих политичких и уметничких достигнућа. Упамћено у епској поезији, историји или уметности, оно потоњим генерацијама служи као морални, политички и уметнички узор. Кршење норми успостављених у *злајном добу* може чак довести до проклетства и пропасти заједнице. Порекло мита о *злајном добу* је премодерно, као што показују предања старих Грка о хомерском добу, Римљана о времену републике и пунских ратова или Јевреја о добу Мојсија и Давида.¹⁶ Они су, међутим, важни и данас. Колебања Грка у избору *злајног доба* између антике и Византије показују да се нације могу опредељивати за различита *злајна доба* и да избор, као и у миту о пореклу, често зависи од тренутних политичких обзира.¹⁷

Свешта земља је она у којој су живели и умрли свеци, пророци, мудраци и јунаци. Поседно светом чине је њихове мошти и гробови. Она је врло често позорница великих битака, па се сматра да је посвећена крвљу и гробљима јунака који су на њу пали у борби за веру и отаџбину. *Свешта земља* вековима остаје инспирација вођа, проповедника и уметника. За Јевреје је то био Ханан, који им је обећан Аврамовим и Мојсијевим заветима. За пуританце прогнане из Енглеске то су обале Северне Америке – њене дивљине постале су *обећана земља* и *Нови Јерусалим*, у којем су они изградили свој „град на брду“. Ирци су

¹⁴ Smith (A. D.), *The Cultural Foundations*, 122–130; исти, *Chosen Peoples*, 115–123.

¹⁵ Исти, *The Cultural Foundations*, 76–159.

¹⁶ Исти, *Chosen Peoples*, 166–217; исти, *The Cultural Foundations*, 43–45; исти, *Ethno-symbolism*, 95–97.

¹⁷ Исти, *The Cultural Foundations*, 160–183.

Сл. 92. Манастир Љубостиња, црква Успења Богородичиног, СВЕТИ КНЕЗ ЛАЗАР, 1406–1408

вековима веровали да је њихово острво *insula sacra*. За Швајцарце је то Рутли, поље на обали Луцернског језера, позорница заклетве из 1291; то су и места битака с Хадзбурговцима из XIV века и, нарочито, пејзажи швајцарских Алпа.¹⁸

Жртвица њредака, по мишљењу Ентонија Смита, јесте *свјетии извор* с можда највећом снагом и трајношћу. Реч је о погинулима за веру и заједницу. Основни

¹⁸ Исти, *Chosen Peoples*, 131–165; исти, *The Cultural Foundations*, 42–43; исти, *Ethno-symbolism*, 94–95.

узор вековима је била Христова жртва.¹⁹ Смит, тако, примећује да су житија протестантских страдалника сакупљена у *Књизи мученика* (1563) Џона Фокса у преломном XVI веку, у којем се уобличавао енглески национални идентитет, била, после Светог писма, најпопуларније штиво у Енглеској.²⁰ Посебно значајне, међутим, биле су жртве које су пале у изгубљеним биткама. У том контексту Ентони Смит пише и о важности Косовске битке за национални идентитет Срба.²¹ Он примећује да о важности *жртвице њредака* сведочи место битке у Термопилском кланцу (479. године п. н. е) у стварању националног идентитета Грка, пада Јерусалима и уништења Другог храма (70. године) за Јевреје или пораза у бици код Аварајра (451) за Јермене. Земаљски порази и небеске победе ни данас се, међутим, не сматрају архаичним митовима из давно прошлих епоха. Национални идентитет француских Квебечана почива на поразу у бици на Аврамовој пољани (1759), док се масовна погибија на Галипољу (1915) узима као кључан тренутак у уобличавању националне свести Аустралијанаца и Новозеланђана. Сећање на те датуме увек прате пригодне јавне церемоније. Исти смисао имају данашња редовна полагања венаца на гробове незнатих јунака и бојна поља из два светска рата у Француској, Британији, Русији и другим земљама.²²

Нови Израил

Теоријски образац који пружају радови Ентонија Смита очигледно омогућава низ увида корисних за проучавање националног идентитета Срба и, посебно, места и улоге Косовског предања у његовом настанку и уобличавању. У српској науци то је већ уочено.²³

Утврђено је да српске јуначке песме Косовског циклуса садрже све кључне конститутивне елементе

¹⁹ Исти, *Chosen Peoples*, 222.

²⁰ Исти, *The Cultural Foundations*, 124–125.

²¹ Исти, *Chosen Peoples*, VIII, 222; исти, *Ethno-symbolism*, 98.

²² Исти, *Chosen Peoples*, 218–253; исти, *The Cultural Foundations*, 44–46; исти, *Ethno-symbolism*, 97–99.

²³ Ковић, *Национални идентитет*, 403–418; исти, *Protector, Neighbour, Enemy*, 81–102; Марјановић-Душанић, *Свјетии краљ*, 335–336; Ђлужић, *Mit kao sudbina*, 29–47; Симић, *За људав оцаџдине*, 64–65; Тодоровић, *Српска џајна*, 243–286; Ковић, *Национализам*, 202–269; Поповић, *Challenges of National Identity* (у рукопису).

Сл. 93. Покров за главу светог кнеза Лазара, рад монахиње Јефимије, почетак XV века (МСПЦ)

древне индоевропске епске традиције, који се могу пронаћи и реконструисати у староиндијској *Махабхарити*, персијској *Шахнами*, грчкој *Илијади*, келтским и нордијским сагама. Због тога се данас говори и о *Пракосову*.²⁴ Међу таквим древним епским мотивима није само јуначка смрт на бојном пољу, којом се стиче награда на другом свету,²⁵ него и опредељење за Царство небеско.²⁶

Најдубљи траг на предањима о Косову ипак је оставило хришћанство. Српска црква им је непосредно после битке дала новозаветни смисао стварањем

²⁴ Лома, *Пракосово*, 11–12, 131.

²⁵ Да се овај мотив среће у најдревнијим еповима, какви су *Илијада*, *Еп о Гиламешу* и *Махабхарита*, уочио је и Ђурић (В. М.), *Српскохрватска народна епика*, 40–43. В. и Ређеп, *Косовска легенда*, 33, 35.

²⁶ Лома, *Пракосово*, 133–147.

култа светог кнеза Лазара, са средишњим мотивима опредељења за Царство небеско, последње вечере, причести и свесног жртвовања. Само од 1390. до 1420. настало је десет таквих кулtnих списа о Лазару и Косову.²⁷ У крилу Пећке патријаршије у потоњим вековима под туђинском влашћу уобличавали су се и Косовски завет и национална свест Срба.²⁸

Новозаветни мотив опредељења за Небеско царство у старој српској књижевности помињао се особито поводом повлачења владара с престола и одласка у манастир. Образац за то дали су свети Сава и свети Симеон. У арени *Дечанске њовеље*, на пример, каже се да су они земаљско царство заменили Небеским.²⁹ У добу Косовске битке култ српских светитеља, посебно владара из династије Немањића, обавезивао је оне који су желели да буду настављачи њихових традиција.³⁰ Црква, која је била носилац ових култова, за време распадања Српског царства у борбама за наслеђе Немањића подржавала је управо кнеза Лазара Хребељановића.³¹

О томе да је опредељење светог Саве и светог Симеона за Царство небеско могло да послужи као узор и самом кнезу Лазару сведочи *Пролошко жиџије кнеза Лазара*, најстарији кулtnи спис о Косову (настао између 1390. и 1393). Ту се каже да су Лазар и његови витезови у бој кренули „као тврде јемце имајући“ „Симеона, новог мироточца, и светитеља Саву“ и да су били „наоружани“ „молитвама преподобних и богоносних отаца наших, Симеона и светитеља Саве“.³²

Доба кнеза Лазара је у времену светог Саве и светог Симеона већ могло да види свој *миџ* о *џореклу*, па и своје *злајно доба*. Уочено је да Доментијанова и Теодосијева дела, као и зидно сликарство Дома Спасовог у Жичи, сведоче о томе да је свети Сава већ у свом времену препознаван као оснивач националне црквене организације, који је засновао аутокефалну

²⁷ Трифуновић (Ђ.), *Српски средњовековни списи*; Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 127–156; Ређеп, *Косовска легенда*, 18–44.

²⁸ Видовић, *Њеџиш и Косовски завети*, 66–70.

²⁹ Лома, *Пракосово*, 135.

³⁰ О средњовековним владарима као националним светитељима и о култу реликвија у српском средњем веку в. Поповић (Д.), *Под окриљем свейџиши*. Детаљно о култу владарске светости код Срба в. Марјановић-Душанић, *Свейџи краљ*, 85–194. Уп. и иста, *Владарска идеологија*; Сirković, *The Serbs*, 97.

³¹ Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 50–100.

³² Раваничанин П. *Свейџу џобеду џоказаше*, 128; уп. Трифуновић (Ђ.), *Српски средњовековни списи*, 13–39.

Сл. 94 и 95. Опело светог Саве и свети мученици Макавеји, двострана икона, четврта деценија XVII века (МСПЦ, ризница Пећке патријаршије)

цркву да би, попут апостола, привео Христу „свој народ“ и „своје отечество“.³³ Штавише, Доментијанова житија светог Саве и светог Симеона упућују на постојање свести о *изабраности* и *завешности*.³⁴ Такви мотиви, у чијем је средишту култ ове двојице светитеља, проналазе се и код потоњих српских писаца. Поређења династије Немањића са старозаветном лозом Јесејевом, истакнута у текстовима и нарочито на фрескама немањићких задужбина, заснивала су се на култу светог Симеона, који је осмислио свети Сава, као корену из кога израстају издаци његове династије, али и целог српског народа.³⁵

³³ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, *Манастир Жича*, 205–209 (Д. Војводић).

³⁴ Благојевић, *О националним и државним интересима*, 15–28.

³⁵ Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 149, в. и 100–170; Поповић (Д.), *Под окриљем светлости*, 27–118.

Доментијан, уз позивање на старозаветне узоре, српски народ назива *изабрањем Божијим*, *новим Израљем* и *другим Израљем*. Свети Симеон је за Доментијана „савршени отац отачаства“, који, са светим Савом, приводи Србе Богу да би их учинио „савршеним народом“. Родоначелника династије Доментијан пореди и с Јаковом. Када је Стефана Немању позивао да дође на Свету Гору, свети Сава га је називао *новим Јаковом* и *новим Израљем*. Доментијан је касније, опет по угледу на Стари завет, који тај појам проширује и на Јаковљеве потомке, *новим Израљем* називао и Немањине потомке и српске саплеменике.³⁶

Светог Саву Доментијан пореди с Мојсијем, при чему је „првом Израљу и деци његовој [припало]

³⁶ *Доментијан. Живот Светиога Симеуна и Светиога Саве*, 3, 150, 192; Благојевић, *О националним и државним интересима*, 19–21.

Сл. 96. Христофор Жефаровић и Тома Месмер, Свети Лазар, кнез српски, бакрорез, стематографија, 1741

усињење и слава и обећање“, док је „други Израил Богом подигнут привео Господу нов народ“. Доментијан чак примећује да је први Израил умео да одступи од завета, док су му „деца“ Савиног „отачаства“ остала верна. И Мојсија и светог Саву он зове *вождом*: Мојсије је „вожд скупу Израилеву“, док је свети Сава „вожд отачаства“.³⁷

У светлу премодерних примера националне свести заснованих на старозаветним обрасцима које даје Ентони Смит трагање за средњовековном синтезом заветности и патриотизма не изгледа анахроно.³⁸

³⁷ Доментијан. *Животъ Свѣтога Симеона и Свѣтога Саве*, 314, 316, 317, 320; Благојевић, *О националним и државним инѣресима*, 20, 26. Уп. и исти, *Архиепископ Савѣ – вождъ отѣчѣстѣва*, 63–74.

³⁸ За изворе који би могли да указују на националну свест у средњем веку в. и Станојевић (С.), *Српски национализам*, 35–37.

Речено језиком тог истраживача, у средњовековној српској култури спојене су заветне и хијерархијске традиције.

Посебно је важно то што је, посматран на такав начин, завет кнеза Лазара могао да буде потврда, извршење завета светог Саве и оног најважнијег – Новог завета Исуса Христа. Српски писци то су одавно уочили, при чему наглашавају да је, пре Старог завета, Нови завет ипак кључни узор Светосавског и Косовског завета.³⁹ Једна од најважнијих разлика је у томе што је, по новозаветном схватању, сваки народ *изабран*, по узору на први, старозаветни *изабрани народ*.⁴⁰

ЦАР ВОЛЕДЕ ЦАРСТВУ НЕБЕСКОМЕ

Заветни карактер предања о Косову видљив је и из чињенице да се за објашњењем косовског пораза и последичног пада под власт Турака трагало у српским огрешењима и кршењу завета. Видели смо да се, према Ентонију Смит, казна тумачи као последица огрешења о моралне узорѣ успостављене у *златном добу*; он наглашава да Бог у *Пейкокњижу* прети проклетством онима који завет напусте.⁴¹

Већ у XIV и XV веку, нарочито у добу после Косовске битке, најважнији српски писци приповедали су о гресима цара Душана – о убиству краља Стефана Дечанског, његовог оца, и самовољном проглашењу патријаршије. Васељенски патријарх је, на име, екскомуницирао српског цара, црквену хијерархију и народ. Српска црква је, како се сматра, у времену кнеза Лазара прихватала виђење Васељенске патријаршије. Измирење црква и повратак Срба у православу заједницу остварио је баш кнез Лазар.⁴²

Веровало се ипак да су због Душанових греха морали да испаштају и његов син цар Урош и српски народ. Самовоља Мрњавчевића и легендарно убиство цара Уроша доживљавани су као казна, али и наставак српских огрешења. Душанови греси су остали основни узрок пропасти Српског царства

³⁹ Поповић (Ј.), *Видовданска идеја*, 454–455; Патријарх Павле, *Народ свѣтосавски и косовски*, 392; Митрополит Амфилохије (Радовић), *Косовска конѣпѣија*, 69–71, 85–86; исти, *Духовни смисао*, 370–371; Јевтић, *Свѣти Сава*; Видовић, *Православна идеја*, 43.

⁴⁰ Митрополит Амфилохије (Радовић), *О српској нацији*, 248.

⁴¹ Уп. Лев 26, 14–46.

⁴² Ферјанчић, Ђирковић, *Свѣфан Душан*, 312–313, 326–329.

Сл. 98. Ђура Јакшић, *Кнез Лазар*, 1857–1859. (НМБ)

чак и у делима грофа Ђорђа Бранковића и Јована Рајића, најзначајнијих српских историчара XVII и XVIII века. Том несрећном низу припадале су, коначно, и неслога великаша и издаја Вука Бранковића на Косову пољу.⁴³ Епске песме тврдиле су да су се српски великаши уочи Косовске битке толико били осилили да су ујаживали у цркве на коњима и копљима набадали нафоре.⁴⁴ Из те традиције, која је, како се види, трајала вековима, потицала су и тумачења митрополита Петра II Петровића Његоша у *Горском вијенцу* (1847):

Бог се драги на Србе разљути
за њихова смртна сагрешења.
Наши цари закон погазише,

⁴³ Михаљчић, *Лазар Хребељановић*; 127–145; Ређеп, *Грех и казна Божија*, 7–16, 221–231, 387–398.

⁴⁴ Лома, *Пракосово*, 147.

почеше се крвнички гонити,
један другом вадит очи живе;
забацише владу и државу,
за правило лудост изабраше.
Невјерне им слуге постадоше
и царском се крвљу окупаше.
Великаши, проклете им душе,
на комате раздробиле царство.⁴⁵

Спајање заветности и патриотизма видљиво је већ у културним списима о Лазару и Косовској бици насталим у крилу цркве између 1390. и 1420. У *Житију светјој кнеза Лазара* непознатог раваничког монаха, написаном, како се сматра, између 1392. и 1398, кнез Лазар, спремајући се за битку, „поревнова ревношћу за Бога и за отачаством својим“. „Војнике и властелу своју“ он овако храбри:

Идимо, браћо и чеда, идимо у предстојећи нам подвиг гледајући на наградодавца Христа. Смрћу дужности послужимо, пролијмо крв нашу, смрћу живот искупимо и удове тела наших непоштено предајмо на посечење за веру и отачаство наше и свакако ће се умилостивити Бог на оне што остану после нас и неће истребити род и земљу нашу до краја.⁴⁶

И у *Слову о кнезу Лазару* патријарха Данила III (написано 1392–1393), који у једном старијем делу светог Симеона и светог Саву назива „отачаству своме тврдим поборницима“, а Немањиће лозом Јесејевом,⁴⁷ Косовски завет, као опредељење за Царство небеско, удружен је с патриотизмом. Претпостављени утицај *Историје Јудејској райи* Јосифа Флавија, *Плача пророка Јеремије* и *Романа о Александру Македонском* на идеје и дијалоге у овом делу⁴⁸ томе је могао само да допринесе. Милан Кашанин је зато назвао Данила III „најпотпунијим и најснажнијим идеологом Косовске битке и небеског царства“.⁴⁹

И у *Слову* патријарха Данила III, наиме, реч је о жртви за веру, али и за кнеза, „отечество“ и „српску земљу“. Кнез Лазар пре битке каже својим „војницима, великим и малим“, да предстојеће страдање треба да прихвате „за Христа и за благочашће отачаства нашег“:

⁴⁵ Његош, *Горски вијенац*, 17, 180–182.

⁴⁶ Раваничанин I. *Житије светјој кнеза Лазара*, 123–124; Трифуновић (Ђ.), *Српски средњовековни списи*, 78–112.

⁴⁷ Danilo Mladi. *Loza Blagočastija*, 109.

⁴⁸ Трифуновић (Ђ.), *Српски средњовековни списи*, 343–346, 352–353; Кашанин, *Српска књижевност*, 263.

⁴⁹ *Истјо*, 264.

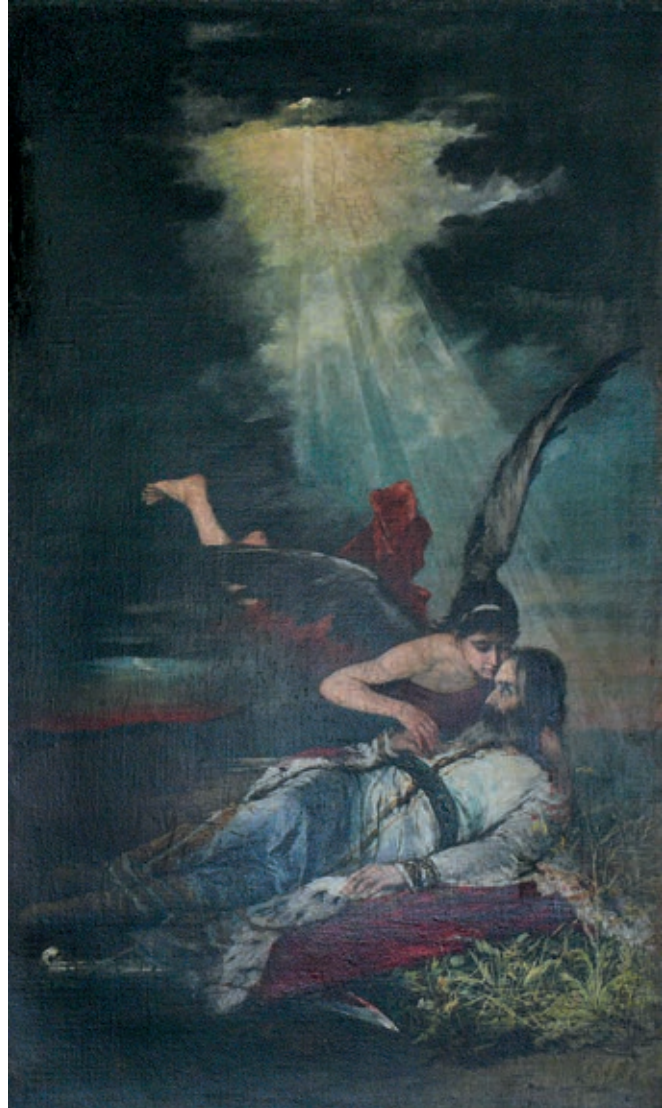
Боље је нама у подвигу смрт, него ли са стидом живот. Боље је нама у боју смрт од мача примити, него ли плећа непријатељима нашим дати. Много поживе смо за свет, најзад постарајмо се за мало подвиг страдалачки примити, да поживимо вечно на небесима, дајмо себи именовање војника Христових, страдалаца благочастија, да се упишемо у књиге животне. Не поштедимемо тела наша у борењу, да од оног који просуђује подвиге светле венце примимо. Болови рађају славу и трудови доводе до починка.⁵⁰

На то му „велехвални и мужаствени, и благородни, које породи и подиже Српска земља, као прекрасне леторасли и изабране (кедре) Ливанове“, одговарају да су спремни „за те и за благочастије, и за отачаство умрети“:

Умримо да свагда живи будемо. Принесимо себе Богу као живу жртву, не као пре маловременим и обмалљивим гошћењем наслађењу нашем, но у подвигу крвљу својом. Не поштедимемо живот наш, да живописан пример после овога другима будемо. Не бојмо се страха који је дошао на нас, ни устремљења нечастивих непријатеља који скачу на нас. Ако бисмо заиста на страх и губитак мислили, не бисмо се удостојили. [...] Ми, о другови и саборци, узимамо пређашњих војина бреме који су код Христа, да Христом се прославимо. Ми смо једна природа човечанска, потчињени истим страстима. И један гроб да нам буде. И једно поље тела наших с костима да прими, да едемска (рајска) насеља светло нас приме.⁵¹

У *Слову* Данила III завет се не односи само на кнеза Лазара, па чак ни само на његове „благородне велможе“, него, како смо видели, на његове „војнике, велике и мале“, спремне да им кости „једно поље прими“. О томе да идеја заветности није била ограничена на највише друштвене слојеве сведочи и Данилов опис преношења моштију кнеза Лазара из Приштине у Раваницу – у том обреду, уз кнегињу Милицу, црквену хијерархију и племство, учествује „мноштво народа“.⁵² О „мноштву народа“ које присуствује преношењу моштију кнеза Лазара пише и раванички монах.⁵³

Народне епске песме о Косову из доба турске пре власти прилагодили су средњовековне хришћанске и витешке идеале менталитету хришћанске раје,

Сл. 99. Ђорђе Крстић, *СМРТ КНЕЗА ЛАЗАРА*, 1885. (Власништво Нишке епархије)

пастира и ратара. Косовски завет, од својих почетака више везан за цркву и литургију него за витешке, племићке кругове, посредством усмене епике сасвим ће срасти с народном, потом и националном културом. Неколико векова касније Иво Андрић у есеју *Њеџиш као џраични јунак Косовске мисли* преноси запажање Љубомира Ненадовића да су у Црној Гори чак и „намучене жене“ „говориле о Косову као о својој особеној судбини и личној трагедији“, као и да су тамошњи Срби у свему хтели да иду само

⁵⁰ Danilo Mlađi. *Bolje je nama u podvigu*, 110.

⁵¹ *Исџо*, 111.

⁵² Danilo Mlađi. *Плач и ridanje*, 113.

⁵³ *Раваничанин I. Жиџије светиоја кнеза Лазара*, 124.

Сл. 100. Ђорђе Јовановић, Споменик косовским јунацима, 1904, Крушевац, ДЕТАЉ: Бошко Југовић и вила

„путем који им косовски завет налаже“.⁵⁴ Косовски завет је за њих, као и за Његоша, „Јеремију Косова“, борба за „скидање Обилићеве клетве“ због „смртних сагрешења“:

Целокупна судбина свих људи била је тим заветом омеђена и управљана. Као у најдревнијим легендама, које су увек и највећа људска стварност, сваки је на себи лично осећао историјску клетву која је „лафе“

⁵⁴ Андрић, *Његош*, 9.

претворила у „ратаре“, оставивши им у души „страшну мисао Обилића“, да тако живе разапети између своје „ратарске“, рајинске стварности и витешке, обилићевске мисли...⁵⁵

О том сростању хришћанског, црквеног Косовског завета с народном културом најбоље сведочи још један његов класични пример – епска песма *Пройасї царсїва срїскоїа*. Записао ју је, наиме, шишатовачки архимандрит Лукијан Мушицки по певању „неке лепеце из Гргуреваца“.⁵⁶

У њој уочи битке „цару Лази“ сама Богородица, посредством светог Илије, шаље поруку „од светиње – од Јерусалима“. Доментијан је, наиме, поредио светог Саву са светим Илијом и писао да су свети Симеон и свети Сава „своме отечеству“ „обнављали пресветли пут ка Јерусалиму“.⁵⁷ И кнезу Лазару је понуђен избор између „два царства“:

„Царе Лазо, честито колено!
 Ко ме ћеш се приволети царству?
 Или волиш царству небескоме,
 Или волиш царству земаљскоме?
 Ако волиш царству земаљскоме,
 Седлај коње, притежи колане,
 Витезови сабље припасујте,
 Па у Турке јуриш учините,
 Сва ће турска изгинути војска;
 Ако л’ волиш царству небескоме,
 А ти сакрој на Косову цркву,
 Не води јој темељ од мермера,
 Већ од чисте свиле и скерлета,
 Па причести и нареди војску;
 Сва ће твоја изгинути војска,
 Ти ћеш, кнеже, шњо ме погинути.“
 А кад царе саслушао речи,
 Мисли царе мисли свакојаке:
 „Мили Боже, што ћу и како ћу?
 Ко ме ћу се приволети царству?
 Да или ћу царству небескоме?
 Да или ћу царству земаљскоме?
 Ако ћу се приволети царству,
 Приволети царству земаљскоме,
 Земаљско је за малено царство,
 А небеско увек и довека.“
 Цар воледе царству небескоме,
 А него ли царству земаљскоме...⁵⁸

⁵⁵ *Истио*.

⁵⁶ Ђурић (В. М.), *Белешке*, 698.

⁵⁷ Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 100–101, 102.

⁵⁸ *Пройасї царсїва срїскоїа*, 265–266.

Старозаветни узорни јасно су видљиви и у годинама непосредно после Лазареве погибије на Косову. Деспота Стефана Лазаревића, сина кнеза Лазара, његов биограф пореди с Мојсијем, Исусом Навином, Давидом и Соломоном.⁵⁹ Деспотов „народ“ у тешким временима турске најезде следи старозаветне обрасце изабраног народа који чува Божије наслеђе:

Па и сада си исказао силу своју у народу своме, не давши да народи сасвим униште наслеђе Твоје; и сада сачувај оне који нису савијали колена (своја) пред Ваалом, и пред слабостима (људске) природе, него су се из немоћи (уздигли) ојачани, оне који су били одважни у биткама, који верују Ономе што снажном руком добија ратове, оне који су више волели да пострадају са Божјим људима, неголи да окусе привремену сладост греха, (да буду попут оних) који беху распети за христоимено стадо.⁶⁰

ТУЂА ЦАРСТВА

Српски и турски извори, као и путописи странаца који су пролазили кроз српске земље, сведоче о томе да је до краја XV века епско предање о клевети, издаји и поразу на Косову било сасвим уобличено. Док је име „Милоша Кобиле“ први пут поменуто у *Турској хроници* Константина Михаиловића из Островице (написаној између 1496. и 1501), везивање издаје за Вука Бранковића среће се тек у *Краљевсјиву Словена* (1601) Мавра Орбинија.⁶¹

Култови националних српских светаца, међу којима су, поред светог кнеза Лазара, посебно важни били свети Сава и свети Симеон, чувани су и неговани у крилу Пећке патријаршије.⁶² Српски свеци и даље су приказивани са старозаветним личностима. На једној страни иконе из XVII века која се чува у ризници Пећке патријаршије приказано је Опело светог Саве, а на другој су свети мученици Макавеји.⁶³ Међу манастирима, који су под Турцима били главна упоришта српске свести, нарочит углед имала је Раваница, задужбина светог кнеза Лазара, где су

⁵⁹ Ређеп, *Величање десјојџа Сјтефана*, 73–84.

⁶⁰ Констјантин Филозоф. *Живој десјојџа Сјтефана*, 13; Ређеп, *Величање десјојџа Сјтефана*, 77–78.

⁶¹ Михаљчић, *Јунаци косовске лејенде*, 127–211; Ређеп, *Косовска лејенда*, 45–85; в. и Pavlowitch, *Serbia*, 16–17.

⁶² ИСН III/2, 11–14, 64–67 (Р. Самарџић); Михаљчић, *Јунаци косовске лејенде*, 259–260; Екмечић, *Дујо крејџање*, 45–46, 59–63.

⁶³ *Српски иконойис*, 21.

Сл. 101. Ђорђе Јовановић, Споменик косовским јунацима, 1904, Крушевцац, ДЕТАЉ: ПРИЧЕШЉИВАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ ПРЕД КОСОВСКУ БИТКУ

се чувале његове мошти.⁶⁴ У добу настојања да се у поразима и пропадању пронађе дубљи смисао култ светог кнеза Лазара је, као и култ светог краља Стефана Дечанског, уобличен и негован као култ светог владара мученика.⁶⁵

Речено у кључу појмовног апарата Ентонија Смита, Српска црква је у туђим царствима у која су се српске државе утопиле и у којима је српско племство променило веру или изумрло довршила претварање хијерархијске нације у ону заветну. Томе су, слично протестантским заветним нацијама, додатно доприносили крајње немирна времена, пропаст царства и деспотовине, верски прогони, притисци да би се

⁶⁴ Богдановић, *Смисао Раванице*, 9–17; Кашић, *Раваница*, 143–163; Панџић, *Раваница*, 177–193; Самарџић, *Неујасива кандила*, 65–78; Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 191–202.

⁶⁵ *Исјо*, 219–245; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 188–194; Поповић (Д.), *Под окриљем светјосјџи*, 162–183.

Сл. 102. Ђорђе Јовановић, Споменик косовским јунацима, 1904, Крушевац, детаљ: Милош Обилић убија султана Мурата

променила вера и нарочито ратови, који су од доласка Турака увек имали снажну верску димензију, појачану с почетком реформације и контрареформације. Срби су се, слично Јеврејима, затварали у себе у намери да спрече асимилацију и одбране завет. Као код Јермена, носилац завета код српског народа била је црква, Пећка патријаршија. Она је, можда, препознавана као Царство небеско о којем говори Косовски завет после пропасти државе као земаљског царства.⁶⁶

И Милорад Екмечић наглашава да је на Балкану, почевши од продора Турака у XIV и XV веку, а у другим деловима Европе од почетка верских ратова у XVI веку, вера постала кључна одредница идентитета, важнија од језика или свести о етничком

пореклу.⁶⁷ Сасвим у духу етносимболистичких тумачења, предања и култови, нарочито српских светитеља, чинили су основ посебног идентитета Срба. Да су их Руси препознавали по култовима светог Саве, светог Симеона и светог кнеза Лазара, сведочи и то што су управо ови свеци приказани на фрескама московског Архангелског сабора у доба цара Ивана IV Васиљевича (Грозног), унука Српкиње Ане Јакшић и прауника Стефана Јакшића Старијег. *Лицевой летописный свод*, обимна светска хроника састављена за овог цара, садржи детаљне описе Косовске битке, живота светог Саве и светог краља Стефана Дечанског, праћене представама које се одnose на њих.⁶⁸

⁶⁷ Екмечић, *Дуго крешање*, 14–20, 23–24.

⁶⁸ *Свети Сава у руском царском лейојису*; Михаљчић, *Лазар Хређељановић*, 181–185, 240.

⁶⁶ Уп. Видовић, *Српски завет*, 70–93.

Орбинијева књига и дела других дубровачких писаца, као и драма о Косовској бици настала у Перасту крајем XVII века, потврђивали су зрачење Косовског култа и у римокатоличким земљама. Посебно утицајно било је Орбинијево тумачење Косовског предања, настало, опет, на основу усмене епске поезије. Римокатолички путописци на Балкану, какви су били Бенедикт Курипешић, Филип-Дифрен Кане или Жан Палерн Форезјен, често су били заинтересованији за Милошев јуначки подвиг него за хришћански завет кнеза Лазара.⁶⁹

Коначно, у *Жицију кнеза Лазара*, названом и *Прича о доју косовском*, насталом крајем XVII или почетком XVIII века на подручју Боке Которске и Црне Горе, Косовско епско предање добило је завршни облик, познат из доцнијих збирки Вука Караџића. О читаности и утицају ове компилације епске и писане традиције сведочи и то што је сачувана у тридесет шест варијаната.⁷⁰

У међувремену, у сеоби патријарха Арсенија Чарнојевића 1690. мошти кнеза Лазара кренуле су на своје друго путовање, од Раванице до Сентандреје, а седам година касније назад, до сремског Врдника.⁷¹ Већ спасавање моштију сведочило је о њиховом значају за Србе; сто година раније Турци су Србе казнили спаљивањем моштију светог Саве.

ЗАВЕТ, ЕПИКА, НАУКА И ПОЛИТИКА

Током XVIII века култ кнеза Лазара, међутим, доживео је нагли успон међу Србима у Хабзбуршкој монархији, на подручју Карловачке митрополије. У оквирима напора да се од унијаћења, али и русификације, сачува један од најважнијих *свештих извора* – култ српских светаца – њихова житија су током XVIII века прикупљана и штампана у *србљацима*. Свети кнез Лазар био је тада, са светим Савом и светим Симеоном, најпоштованији српски светитељ. Идеја о Србима као *Новом Израилу*, изабраном народу, била је жива; њој је придодавана повест о сеоби из 1690, која је поређена са египатским егзодусом.⁷² Ликовне

Сл. 103. Ђорђе Јовановић, Медаља за храброст Милош Обилић, додељивана од 1913. године (Народна банка Србије)

представе кнеза Лазара из тога доба сведочиле су, међутим, да је, као и у *Причи о доју косовском*, у српској грађанској култури свеца и мученика све више смењивао световни владар, налик на постојеће конкурентске, средњоевропске узоре.⁷³

Објављивањем српских народних песама које је сакупио Вук Стефановић Караџић Косовско предање учвршћено је, међутим, у својој епској форми. Ту су *свешти извори* нације – *йорекло, изабраност и завешносћ, златно доба, свешта земља и жртва* – били више везани за кнеза Лазара, Милоша и Косово него за светог Саву, светог Симеона и Немањиће. Све то је дало плодне мотиве и инспирацију српском романтизму XIX века. Вук Караџић је, осим што је српским интелектуалцима понудио путоказе у типичном романтичарском трагању за изворном, аутентичном националном културом, имао кључну улогу у редефинисању српског националног идентитета, опет у духу европског романтизма. Крећући се у том правцу, заједница култа и предања прерасла

⁶⁹ Ређеп, *Косовска лејенда*, 64–88; Михаљчић, *Јунаци косовске лејенде*, 145–147, 155–161.

⁷⁰ Ређеп, *Жицију кнеза Лазара*; иста, *Косовска лејенда*, 88–97; Михаљчић, *Јунаци косовске лејенде*, 161–166.

⁷¹ Кашић, *Раваница*, 148–153; Ђоровић-Љубинковић, *Даскал Стефан*, 165–176.

⁷² Симић, *За љубав оцаџдине*, 64–65; в. и Ćirković, *The Serbs*, 170–172.

⁷³ Михаљчић, *Лазар Хребелановић*, 203–216; Симић, *За љубав оцаџдине*, 58–76.

Сл. 104. Урош Предић, *Косовка девојка*, 1919. (МГБ)

је у заједницу језика. Косовско предање је, у складу с тим, тумачено у лаичком кључу, као јуначка епопеја и уметнички фолклорни израз националног духа. Српска књижевност и историографија, али и политика, биће прилагођаване узорима које је успоставио Вук Караџић. Српска култура, до тада мало позната, у образованим европским круговима ће, захваљујући Вуку Караџићу и Јернеју Копитару, бити препознавана по Косовском епском циклусу, по Краљевићу Марку и другим јунацима народних песама. То је у српској средини епској традицији о Косовском предању давало додатан ауторитет.⁷⁴

⁷⁴ ИСН V/2, 381–415 (Д. Живковић); Екмечић, *Сиварање Јујославије I*, 420–460; исти, *Дујо крејџање*, 131–150; Поповић (М.), *Видовдан*, 64–77.

Идеје просвећености и романтизма које су, преко Доситеја Обрадовића и Вука Караџића, стизале из Хабзбуршке монархије, као и живо искуство Српске револуције, у непосредном додиру и најчешће ратном сукобу са идејама Француске револуције, које је на Балкан доносила Наполеонова војска, условиле су појаву републиканског модела нације међу Србима. Формално, сви Срби су, иако издељени на неколико држава (ослобођена Србија и Црна Гора, Османско царство, Хабзбуршко царство), живели у монархијама. Суштински, међутим, вековно искуство другоразредних, иноверних поданика муслиманских султана и римокатоличких царева, самоуправне, егалитаристичке друштвене структуре у којима су столећима живели, Карађорђева револуција и Вукова језичка реформа учинили су српске земље плодним тлом за идеју

нације као остварења начела демократије и народног суверенитета. То је била главна идеја кључних српских националних идеолога у XIX веку: Јеврема Грујића, Владимира Јовановића, Светозара Милетића, Светозара Марковића, Јована Скерлића и Јована Цвијића.⁷⁵

У епохи српског романтизма, све до око 1878, скоро да није било књижевника који се није огледао у косовским темама.⁷⁶ Међу њима је сасвим истакнуто место припадало митрополиту Петру II Петровићу Његошу и његовом *Горском вијеницу*, у којем је епска традиција спојена са снажним индивидуалним уметничким изразом, али и са обновљеним заветним, хришћанским тумачењем Косовског предања.⁷⁷ „Црна Гора и свет који је избегао у њена брда били су квинтесенција тога косовског мистерија. Све што се у тим брдима рађало, долазило је на свет са рефлексом косовске крви у погледу“, писао је поводом Његоша и његовог доба Иво Андрић.⁷⁸ Да Андрић није претеривао, потврђује *Историја Црне Горе* из пера Његошевог претходника митрополита Петра I Петровића Његоша, потоњег светог Петра Цетињског, која почиње од Косова, као и химна *Онамо, намо*, сва у знаку патриотског Косовског предања, коју је написао књаз Никола Петровић, један од Његошевих наследника.⁷⁹

Немерљив је утицај Косовског предања на духовни али и политички живот Срба у XIX веку. Тако је травнички везир 1806. године извештавао Високу порту о томе да се Карађорђе и његови устаници спремају за отворен сукоб са самим султаном: „... као што је некада краљ Лазар изишао на Косово, сви [хе] на Косово изићи. Они стално држе у рукама књиге о историји споменутог краља и он је велики подстрекач буне у њиховом разуму.“⁸⁰ Косовске поруке преносиле су црква и усмена епска поезија. У устаничким таборима у опкољеном шанцу на Лозници слепи гуслар Филип Вишњић певао је о боју на Косову. Усред историјских догађаја, захваљујући

⁷⁵ Ковић, *Национализам*, 204–269; в. и Bataković, *Les sources*, 25–54.

⁷⁶ Терзић, *Сјара Србија*, 56–64.

⁷⁷ Николај Велимировић, *Религија Њејшева*, 325–481; исти, *Њејшев национализам*, 785–797; Видовић, *Њејш и Косовски завей*; Ломпар, *Њејшево јесништво*; Књиџа о Њејшоу.

⁷⁸ Андрић, *Њејш*, 9.

⁷⁹ *Свети Петар Цетињски. Крајка историја*, 523. Исти текст историје Црне Горе, проширен добом Петра I Петровића и подацима о земљи и становништву, Петар II Петровић Његош слао је руским званичницима: *Описание Чернојории*, 106–148.

⁸⁰ Тричковић, *Писмо*.

Сл. 105. Урош Предић, *Кнез Лазар се одриче земаљског царства*, 1900. (НМК)

Вишњићевим песмама, имена Карађорђа и његових војвода су, раме уз раме с Лазарем и Милошем, улазила у десетерачку јуначку епопеју.⁸¹

Косовско предање и српске јуначке епске традиције имали су посебно значајан утицај на српске идеологе из епохе романтизма, нарочито оне који су се окупљали у Уједињеној омладини српској. Када је, после Велике источне кризе 1875–1878, дошло до неуспеха пројекта националног ослобођења и уједињења, за то су, међутим, оптуживани нереални планови и наивно одушевљење романтичара.⁸²

Док су Светозар Марковић и његови следбеници, носиоци потоњег српског радикализма, социјализма

⁸¹ Панић Суреп, *Филип Вишњић*, 41–51.

⁸² Скерлић, *Омладина*.

Сл. 106. Паја Јовановић, Бошко Југовић, 1897. (НМБ)

и демократизма, захтевали „реалан“ приступ политици и култури,⁸³ у историографији је сличан утицај извршио архимандрит Иларион Руварац. Његови најважнији следбеници биће либерални конзервативци, које су Срби звали *најредњаџима*. Кључне дебате, у којима је напуштана епска слика прошлости и у којима је настајала српска критичка историографија, слободна од патриотских условљавања, вођене су управо поводом Косовског предања. И српски реализам се тако заснивао на редефинисању Косовског наслеђа.⁸⁴

⁸³ Исти, *Светиозар Марковић*; Јовановић (С.), *Светиозар Марковић*, 45–166.

⁸⁴ Ђирковић, *Преломно раздобље*, 89–103.

Већ је Јован Рајић тврдио да су народне песме бескорисне за историчаре, чији је главни задатак утврђивање истине. Сада су, међутим, Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић показали да краљ Вукашин, упркос предању, није убио цара Уроша. Ковачевић је такође у једној опширној ученој студији тврдио да Вук Бранковић није издао на Косову пољу. То је изазвало бурне реакције и полемике, у којима је њихов главни противник био професор историје на Великој школи Пантелија Срећковић. Започеле су 1879, да би се симболично окончале 1894, доласком Љубомира Ковачевића на место Пантелије Срећковића на великошколској катедри за националну историју.⁸⁵ На тај начин, што није било без дубљег значаја, два кључна огрешења о Косовски завет потиснута су из света егзактних академских знања о прошлости.

Важно је, међутим, приметити да нови, академски, „реалан“ поглед на Косовско предање није поништио па ни ублажио српски национализам. Он је сада само тежио томе да буде „реалан“, заснован не на романтичарском полету, него на „стварности“. Пет стотина година од Косовске битке обележено је тако да велике силе, Хабзбуршко и Османско царство пре свих, у томе не нађу повод за сукоб.⁸⁶ После аустроугарске окупације Босне и Херцеговине српска национална политика окренула се, међутим, управо ка Косову и Старој Србији. Ту политику је у њеним главним токовима осмишљавао и водио историчар и припадник критичке школе Стојан Новаковић.⁸⁷ Он је, за разлику од Руварца, међутим, тврдио да су народне традиције важан историјски извор, али не за утврђивање чињеница о догађајима, него за проучавање „духовне физиономије самих догађаја“, „психолошких особина“, стања колективне свести у прошлим епохама.⁸⁸ Љубомир Ковачевић је учествовао у ратовима 1876–1878, потом и у опремању и слању првих српских четничких јединица у Стару Србију и Македонију. У рату за ослобођење Косова и Старе Србије

⁸⁵ Сувајџић, *Иларион Руварац*; Ђирковић, *О кнезу Лазару*, 9–15; Руварац, *О кнезу Лазару*, 17–287; Михаљчић, *Љубомир Ковачевић*, 291–295; Ковачевић (Љ.), *Вук Бранковић*, 297–352; Самарџић, *Између Рајића и Руварца*, 75–76.

⁸⁶ Војводић (М.), *Међународне димензије*, 36–50.

⁸⁷ Исти, *Стојан Новаковић*; исти, *Само својим јуштем*.

⁸⁸ Новаковић (С.), *Народне традиције*, 12–13; Самарџић, *Стојан Новаковић*, 191–196, 210–217; исти, *Романтизам*, 231–238; Ђирковић, *Традиције и историја*; исти, *Стојан Новаковић*, 111–115.

Сл. 107. ПАЈА ЈОВАНОВИЋ, *ОСВЕЂЕНО КОСОВО*, 1912. (МГБ)

изгубио је сина јединца.⁸⁹ Иларион Руварац, с друге стране, као лојалан поданик Аустроугарске, није увек био имун на иницијативе које су уочи свечаних обележавања датума из Косовске традиције и националне историје имале за циљ обуздавање српског национализма и јачање аустријског утицаја.⁹⁰

И у добу модернизма, почетком XX века, Косово и Косовско предање нашли су се у средишту српске културе и политике. Прве подстицаје новим тумачењима дала је песма *На Гази Месџану* Милана Ракића, конзула Србије у Приштини и зета Љубе Ковачевића, објављена 1907. у елитном *Српском књижевном гласнику* (поново штампана у збирци

⁸⁹ Михаљчић, *Љубомир Ковачевић*, 295; ИСН VI/1, 149 (Д. Ђорђевић).

⁹⁰ Сувајџић, *Иларион Руварац*, 361–394.

Нове њесме, у оквиру циклуса *На Косову*, 1912). Ту се, поред осталог, наглашавао „жртвени“ *свешти извор*, протумачен у патриотском кључу:

И данас, кад дође до последњег боја,
Неозарен старог ореола сјајем,
Ја ћу дати живот, отаџбино моја,
Знајући шта дајем и зашто га дајем.⁹¹

Важан подстицај биле су и скулптуре далматинског вајара Ивана Мештровића, предвиђене да буду део његовог монументалног *Видовданског храма*. Оне су препознаване као званична уметничка форма Видовданске идеје, око које се окупљао југословенски омладински покрет. Видовданска идеја, како ју је назвала Исидора Секулић (1911), или Видовданска етика, како

⁹¹ Ракић (М.), *На Гази Месџану*, 91; в. и исти, *Конзулска њесма*.

Сл. 108. НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ, *Косовски божури – Грачаница*, 1913. (НМБ)

ју је звао Милош Ђурић (1914), била је повратак херојском и „жртвеном“ у Косовском предању. Видовдан као дан Косовске битке још од доба појаве Вукових збирки стекао је, наиме, обновљену популарност.⁹² Нова Видовданска идеја јавила се понајвише међу млађим генерацијама у добу после Анексионе кризе 1908–1909. и имала је за циљ да српској култури, суоченој с колонијалним амбицијама и ратним претњама Аустроугарске, врати полет и самопоуздање. Може се рећи да је била српски одјек витализма и херојског

активизма које су у то време проповедали Анри Бергсон и Фридрих Ниче. Милош Ђурић је „философију Косова“ тумачио као „философију феникс-птице, филозофију Голготе“, док је Исидора Секулић писала да Видовданска идеја треба да буде „жива и чила свест соколова и војника и културних радника“ „која ће од нас начинити бедеме што не падају“.⁹³

Суочена с римокатоличким, аустроугарским искушењима, упоредивим само с некадашњом мусли-

⁹² Марковић (М.), *Култи светиої Виџа*, 47.

⁹³ Секулић (И.), *Видовданска идеја*, 426; Ђурић (М. Н.), *Видовданска еџика*, 79; Ivan Meštrović; Шијаковић, *Велики рајџ*.

Сл. 109. МАРКО МУРАТ, ОБРЕТЕЊЕ ГЛАВЕ КНЕЗА ЛАЗАРА, 1915. (ВОЈНИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ)

манском, турском најездом, републиканска нација откривала је своје православно, заветно наслеђе. Да се Видовданска идеја уочи 1914. није сводила само на патриотски „жртвени“ извор, „неозарен старог ореола сјајем“, потврдила је и појава књиге *Религија Његошева* (у часопису *Дело* 1910, као књига 1911) Николаја Велимировића, младог теолога чије су се проповеди слушале и читале с напрегнутом пажњом. Косовско предање и Његошево дело ту су поново протумачени у изворном, хришћанском, заветном кључу. По мишљењу Иве Андрића, тада припадника Младе Босне, Велимировићева тумачења била су најближа Његошевом „христоликом гледању на свет“.⁹⁴ Димитрије Митриновић, један од

младобосанских идеолога, који је одушевљено писао о Мештровићевим скулптурама, доцније је имао значајан утицај на идеје Николаја Велимировића.⁹⁵ Јован Скерлић, водећа јавна личност српског и југословенског покрета из доба 1908–1914, са одобравањем је пратио ова кретања међу младим писцима и уметницима.⁹⁶

У исто време јавност у Србији узнемирено је пратила процес систематског протеривања српског становништва с Косова и Метохије. Привилеговани,

⁹⁵ Митриновић, *Срби и Хрвати*, 717–727, 802–808, 884–888; Биговић, *Од Свечовека до Бојочовека*, 53–55; Palavestra, *Dogma*; Хамовић, *Књижевност*, 72–86.

⁹⁶ Скерлић, *Нови омладински листови*, 220; исти, *Др. Ник. Велимировић*, 933–940. Уп. Ковић, *Јован Скерлић*, 576–578; Лубардић, *Николај Велимировић*, 328–357.

⁹⁴ Андрић, *Његош*, 26.

Сл. 110. Иван Мештровић, Видовдански храм, 1911. (НМК)

муслимански албански одметници и „мухаџири“, избеглице с подручја која је Србија ослободила 1878, у прогонима над Србима имали су прећутну подршку турских власти. Исламизација тог граничног подручја Османског царства према Србији довела је у периоду између стварања Албанске лиге 1878. године и ослобођења 1912. до промене ентитетских односа на Косову и Метохији и, први пут, до стварања албанске већине. *Рајн за освећење Косова*, како је називан Први балкански рат (1912), био је, према сведочењима савременика, један од најпопуларнијих ратова које су Срби водили у XIX и XX веку. Ослобођење Старе Србије упило је српској и југословенској идеји неслућен полет и самопоуздање и

утврдило владајуће кругове у Аустроугарској у намери да се са Србијом коначно разрачунају.⁹⁷

Видовдански атентат у Сарајеву умногоме се заснивао на обрасцу Милошевог косовског тиранијеубиства. Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић и Трифко Грабеж видели су у аустроугарским војним маневрима и посети престолонаследника Франца Фердинанда Сарајеву баш на Видовдан намерну националну увреду. У истрази су изјављивали да су

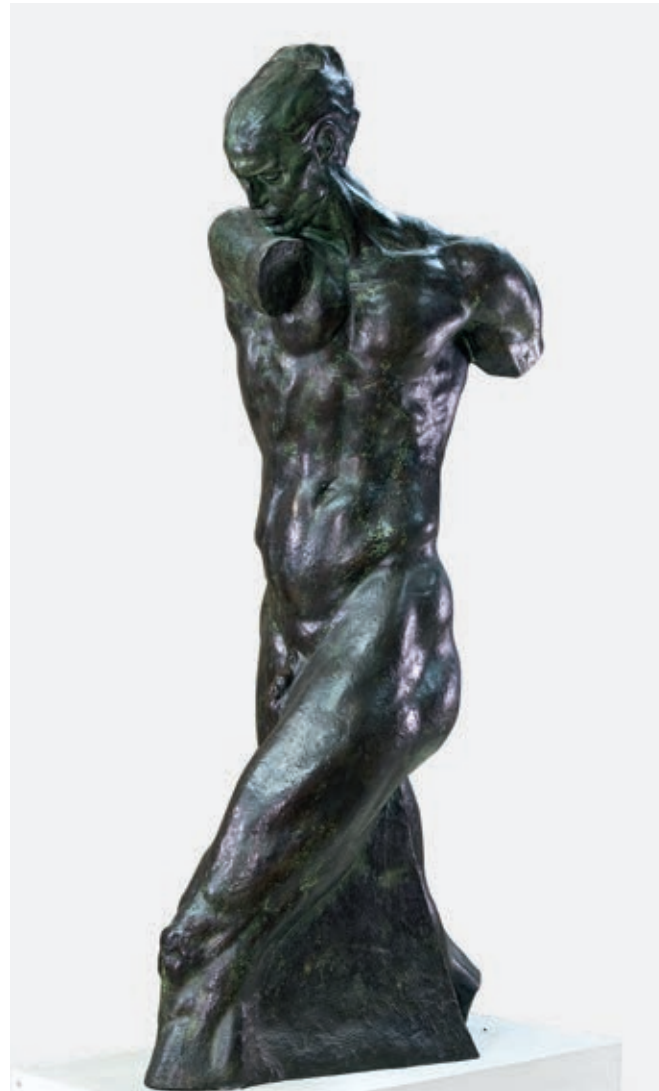
⁹⁷ Терзић, *Стара Србија*, 113–231; Војводић (М.), *Србија*, 7–103, 303–417; Bataković, *Serbia's Kosovo Drama*, 59–77; Богдановић, *Књига о Косову* (1990), 175–216; Ković, *The Image of Kosovo Albanians*, 211–225; Pavlowitch, *A History of the Balkans*, 196–202.

хтели да изврше атентат и пре него што су сазнали за датум посете, али и да су желели да се жртвују за слободу свог народа. Чабриновић је чак тврдио да је, попут оклеветаног Милоша Обилића, убиством тиранина хтео да скине љагу са свог имена будући да су његов отац и он у Сарајеву били оптуживани да су аустријски доушници. „Сутра је Видовдан. Сјећаш ли се Милошева завјета?“, писао је Чабриновић једном пријатељу уочи 28. јуна 1914.⁹⁸

У свим искушењима од Анексионе кризе 1908. до краја Првог светског рата гуслари су песмама о Лазару, Милошу и Карађорђу или новим, тек спеваним, о краљу Петру и његовим војводама храбрили Србе на исти начин као што су то чинили у Првом српском устанку сто година раније.⁹⁹ Косовско предање није било без утицаја на одлуке које су доносиле српске војне и цивилне власти у Првом светском рату, посебно оне о одбијању предаје, напуштању земље и повлачењу преко Црне Горе и Албаније (1915). Игром судбине у новембру 1915. цела српска војска се, у повлачењу, нашла на Косову пољу. Извори саопштавају да су српске старешине, војници и цивили били дубоко свесни симболике тог догађаја и да су се питали да ли ће Срби поново баш на Косову пољу изгубити своју слободу. Војвода Живојин Мишић безуспешно је захтевао да се ту прими одлучујућа битка с надмоћним непријатељем. На Косову се одиграо и последњи, неуспели покушај пробоја српске војске ка југу и савезницима, познат као Качанички маневар.¹⁰⁰

Док су Срби пролазили кроз албанско страдање и крфску обнову савезници су, како би их охрабрили да се до краја боре и на Солунском фронту, свечано обележавали Видовдан. Песник Гилберт Кит Честертон је у једној брошури британског Комитета за Дан Косова, штампаној у 85.000 примерака, тврдио да је српска Косовска идеја најбоље изражавала духовне циљеве савезника у Првом светском рату.¹⁰¹

Видовдански култ постао је у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, потом и у Краљевини Југославији, део званичне културе. То је био један од

Сл. 111. Иван Мештровић, *Милош Обилић*, скулптура намењена Видовданском храму, 1908. (НМБ)

узрока непријатељства с којим су га дочекале хрватске странке и Комунистичка партија Југославије. И сам Иван Мештровић, кога је краљ Александар Карађорђевић хтео да учини дворским уметником и чијим је делима украшавао престоницу, прешао је на страну хрватских националиста.¹⁰²

Београдски војни пуч и масовне демонстрације 27. марта 1941, којима је одбачено потписивање Тројног

⁹⁸ Dedijer, *Sarajevo*, 419; Ковић, *Ко је био Гаврило Принцип?*, 36–38; Okey, *Taming Balkan Nationalism*, 213–214.

⁹⁹ Винавер, *Уместо његовог*, 5–13; Вучетић, *Крв и сузе*; Guzina, *Sarajevski atentat*.

¹⁰⁰ Ковић, *Једини њуј*, 202–231.

¹⁰¹ *The Lay of Kosovo*, 32 (G. K. Chesterton); в. и *Kosovo Day; Serbia in the Great War*.

¹⁰² Уп. Meštrović, *Uspomene*.

Сл. 112. Српска војска одступа преко Косова поља у новембру 1915. године

пакта с фашистичким земљама, били су, слично Видовданском атентату, израз спремности на жртву да би се заслужило Царство небеско. Српска православна црква пружала је упоран отпор потписивању Тројног пакта. Сматра се да су патријарх Гаврило Дожичић и владика Николај Велимировић знали за припреме пуча. Непосредно после преврата патријарх је на радију одржао говор у којем је, поред осталог, рекао:

Пред нашу нацију у ове дане судба је поново поставила питање коме ће се приволети царству. Јутрос у зору на то питање дат је одговор: приволели смо се царству небеском, тј. царству Божјем истине и правде, народне слоге и слободе.¹⁰³

¹⁰³ Цитирано према: Радић, *Животић*, 349; в. и Pavlowitch, *Hitler's New Disorder*, 11–20.

На самом почетку устанка 1941. највећа оружана акција изведена је на Видовдан, под вођством свештеника и незаробљених краљевских официра, нападом на усташку „постројбу“ у Автовцу код Гацка, у источној Херцеговини. Прве одметнуте Херцеговце из оближњег села Казанци водио је њихов свештеник Радојица Перишић. Заклетва пред велики напад на Немце у Лозници, којим су, поред осталих, командовали игуман Георгије Бојић и свештеник Влада Зечевић, у августу 1941. положена је у манастиру Трноши, средишту Косовског завета и, посебно, култа Југ Богдана и браће Југовић.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Petranović, *Srbija*, 128, 182, 183; Karchmar, *Draža Mihailović*, 177–372, 444–457; *Поменик Гајдачких четиника*, 12–16, 182–184.

Јунаштво је, међутим, одувек имало своју цену, која није плаћана само људским жртвама. Свете мошти кнеза Лазара, цара Уроша и Стевана Штиљановића спасаване су од хрватских усташа без икаквог епског сјаја, уз помоћ немачких нациста; оне су 1942. године из Срема пренесене у окупирани Београд.¹⁰⁵ На Косову и Метохији, који су припали фашистичкој Великој Албанији, обновљени су систематски прогони српског становништва.¹⁰⁶

Комунистичка партија Југославије је и после 1945. осуђивала „великосрпску“ „Видовданску идеју“ Карађорђевића.¹⁰⁷ Партизанска војска, међутим, својим већинским делом састојала се од Срба, регрутованих, поред осталог, и помоћу епског, јуначког, гусларског схватања Косовског предања.¹⁰⁸ Књижевни критичар Зоран Мишић је у тексту *Штита је њо Косовско одређење* (1963) уочио сличност између парола с демонстрација 27. марта 1941. и „Боље је нама у подвигу смрт, неголи са стидом живот“ и других исказа из *Слова о кнезу Лазару* Данила III.¹⁰⁹ То је, по његовом мишљењу, била суштина Косовског одређења: „избор оног најтежег, најпогубнијег пута, који је једини прави пут“, „одрећи се свега што је варљива добит и лакома слава, напустити оно што је достижно за љубав недостижно, усхтети његошевски да буде оно што бити не може“.¹¹⁰ У потоњем социјалистичком времену цео низ српских писаца проналазио је надахнуће у Косовском предању.¹¹¹

У социјалистичкој југословенској култури Његошу је поклањана дужна пажња, али као уметнику и борцу за слободу израслом из епског наслеђа; чак је и Андрићу замерано „прорежимско“ писање поводом Његоша о Косовском завету и „косовском мистерију“. На том трагу били су и рушење Његошеве капеле на Ловћену, коју је после Првог светског рата био обновио краљ Александар Карађорђевић, и изградња Мештровићевог маузолеја на њеном месту (отворен 1974). Уз почетак побуне Албанаца на Косову 1968, тај догађај је био један од главних

¹⁰⁵ Дурковић-Јакшић, *Спасаване моштију*, 215–228.

¹⁰⁶ Ković, *Il Cossovo*, 79–93; Bataković, *Serbia's Kosovo Drama*, 97–103; Богдановић, *Књига о Косову* (1990), 243–257.

¹⁰⁷ За сукоб КПЈ са „великосрпском идејом“ в. Gligoriјевић, *Komintern*.

¹⁰⁸ Kuljić, *Tito: Sociološkoistorijska studija*, 39–40.

¹⁰⁹ Мишић, *Штита је њо Косовско одређење*, 428.

¹¹⁰ *Истио*.

¹¹¹ Хамовић, *Пути*, 183–332.

Сл. 113. Плакат поводом прославе Видовдана у Великој Британији 1916. године

подстицаја за све шире незадовољство и политичку мобилизацију Срба. Томе су допринела и доцнија сазнања историчара о територијалним обећањима даваним већ за време Другог светског рата албанским комунистима у циљу стварања балканске комунистичке конфедерације.¹¹²

Протеривања Срба с Косова и Метохије наставила су се, међутим, и у социјалистичкој Југославији. Показало се да после деценија службеног атеизма

¹¹² Кљакић, Пековић, *Сегам Његошевих сахрана*, 153–382; Ђурић Мишина, *Герман Ђорић*, 319–330; Богдановић, *Књига о Косову* (1990), 265–299; Терзић, *Стара Србија*, 269–305; Stoianovich, *Balkan Worlds*, 304.

Сл. 114. Љубинка Јовановић, Мајка Југовића, 1953. (НМК)

Косовско предање није инспирисало само уметнике. Протести косовских Срба осамдесетих година XX века, као реакција на нову побуну Албанаца из 1981, брзо су се претворили у масован покрет за промену независног уставног положаја Србије унутар југословенске федерације, због којег она није могла да спроводи власт на Косову и Метохији.¹¹³

У тим процесима важну улогу имала је и Српска православна црква. Она је већ дуго упозоравала на протеривање Срба и угроженост српског духовног и културног наслеђа на Косову и Метохији.¹¹⁴ Пред тога, у њеном крилу било је сачувано тумачење Косовског предања као Косовског завета, блиско изворним значењима култа кнеза Лазара. Њега су у XX веку обновили нарочито Николај Велимировић и Јустин Поповић. Пишући о „нашем лазаревском, нашем видовданском, нашем косовском еванђељу“, Јустин Поповић је образлагао да оно значи „жртвовати привремено ради вечнога, земаљско ради небескога“:

Ово није ништа друго до наше, народно издање Христовог Еванђеља, јер је основни закон Богочовековог Еванђеља ово: „Ако ли зрно пшенично не падне у земљу и не умре, једно остане; ако ли умре, много рода роди.“¹¹⁵

Први камен, који ће потом покренути лавину југословенске кризе и разарања Југославије, одломљен је, тако, на Косову. Са агресијом НАТО-а на СР Југославију 1999, праћеном до тада најмасовнијим етничким чишћењем Срба с Косова и Метохије, пљачком имовине и уништавањем споменика њихове материјалне културе, косовски проблем је поново прерастао оквира српско-албанског конфликта.¹¹⁶ Овога пута он је изазвао велику светску кризу, чије ће се последице, како се данас види, још дуго осећати у међународним односима.

Показало се да трајност Косовског предања и његова суштинска веза с националним идентитетом

¹¹³ Терзић, *Сџара Србија*, 307–500; Bataković, *Serbia's Kosovo Drama*, 103–222; исти, *The Kosovo Chronicles*, 9–34; Богдановић, *Књига о Косову* (1990), 301–314; Pavlowitch, *The Improbable Survivor*, 78–93.

¹¹⁴ Јевтић, *Од Косова до Јадовна*; Јањић (Ј.), *Будимо људи*, 39–49; Епископ рашко-призренски Павле, *Извештаји*.

¹¹⁵ Поповић (Ј.), *Видовданска идеја*, 453; в. Николај Велимировић, *Царев Завет*, 143–173; исти, *Косово и Видовдан*, 321–388.

¹¹⁶ Bataković, *Serbia's Kosovo Drama*, 131–332.

Срба умногоме могу да буду објашњени теоријским моделом који пружају радови Ентонија Смита. Не само српски историјски извори него и дела Ентонија Смита, Ерика Хобсбаума и других писаца сведоче о томе да се код Срба, слично Енглезима или Русима, већ у средњем веку може пронаћи „протонационални“ идентитет, заснован на црквеним култовима националних светаца и предању. У добу кнеза Лазара и Косовске битке мит о *йореклу* и *злајном добу* смештан је у време светог Симеона и светог Саве, „отачаству своје тврдих поборника“; у потоњим временима Срби су своје *йорекло* и *злајно доба* тражили не само у времену светог Саве и светог Симеона него и у добу кнеза Лазара и његовог подвига.

Косово је за Србе оно што Смит назива *светом земљом*. Ту је вођена велика, судбоносна битка; ту су живели, страдали и сахрањивани јунаци, мученици и пророци. Култ кнеза Лазара је од самих својих почетака био култ светог владара мученика. „Свети мученици“ и „жртве за веру и отечество“ били су и сви његови пали ратници.

Судећи по изворном материјалу, Срби су већ у средњем веку били заветна заједница, при чему су, без сумње, у духу феудалног доба, задржавали одлике хијерархијске нације. Заветно схватање заједничког порекла, праћено поређењима са старозаветним вођама јеврејског народа и називањем Срба *Новим Израиљем*, везивано је већ за светог Саву и светог Симеона. Лазарев Косовски завет, као одбацивање земаљског царства и опредељење за Небеско царство, био би само потврда завета светог Саве и Новог завета Исуса Христа. И предање о пропасти Српског царства и турском ропству као казни за грехе предака одговара типологији *завештаних народа*, који, по угледу на Стари завет, верују у Божју казну због напуштања завета.

Сви кључни мотиви Косовског завета настали су већ у XIV и XV веку, да би им до краја XV века били придодати клевета, издаја и јунаштво Милоша Обилића. Пошто је издаја у XVI столећу и почетком XVII века везана за име Вука Бранковића, завет је био сасвим уобличен.

Главно упориште Косовског завета у туђим царствима била је Пећка патријаршија. Речено језиком Ентонија Смита, уколико је у средњем веку заветност била удружена с хијерархијским схватањем нације,

Сл. 115. ПЕТАР ЛУБАРДА, КОСОВСКИ БОЈ, 1953. (ГМС)

после пропасти српских држава и племства, с наставком верских ратова, као иноверци у муслиманском Османском царству и римокатоличком Хабзбуршком царству, Срби су, вођени црквом, остали првенствено заветна нација.

У потоњим вековима, са ослобођењем Црне Горе и Србије и реформом Вука Караџића, епско, јуначко тумачење Косовског предања потискивало је његов хришћански, црквени, заветни смисао. Иза заветне нације помањала се и она републиканска. У духу просветитељског и романтичарског култа науке, у XIX веку, добу великих полемика о историјској

основи предања о Косову, настало је и треће, историографско тумачење, које је трагало за егзактним чињеницама и одбацивало предање као сасвим бескорисно. Унутар ове традиције јавили су се и гласови који су тражили упоредно проучавање предања и историјских чињеница.

Одлуке доношене у два светска рата потврђивале су снагу Косовског предања, које је схватано као борба за Царство небеско и небеску правду, борба у којој се, због величине циља, не пита за цену. Краљевина Југославија покушавала је да Видовданску идеју угради у темеље свог званичног културног обрасца.

Сл. 116. АЛЕКСАНДАР ТОМАШЕВИЋ, *Косовка девојка*, 1967. (Библиотека града Београда)

Социјалистичка Југославија је такође почивала на епском, јуначком тумачењу Косовског предања. У исто време у Српској цркви трајала је непрекинута традиција заветног схватања Косовског предања, која се може пратити све до данашњих дана.

Последње деценије XX и прве деценије XXI века потврдиле су снагу Косовског предања. Остаје да се види какав ће утицај напад НАТО-а на СР Југославију и окупација Косова и Метохије имати на Косовско предање, али и на судбине балканских народа.

УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА
НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

